

Tamási leghátrányosabb helyzetű kistérség jelene és kitörési lehetőségei

Molnár Eszter* – Fehér András*

Abstract **The present situation and future possibilities of Tamási most disadvantaged micro region.** A research contract has been established in the framework of the Higher education and subregional partnership program between the National Development Agency and the University of Kaposvár in the spring of 2011. The subject of this research contract is “The University of Kaposvár, Faculty of Pedagogic and Economics’ program in Tamási micro region in the interest of the social networks in order to strengthening.” The research covered two semesters. During this period we organized three times practice field (so-called research camp) for the university’s students, during these occasions we visited Tamási micro region’s all settlements.

Our most important activity was to explore the value of inventory on the occasion of these research camps. The emphasis was on the human values, which is – as it turned out - always the most important factor in the development of settlements.

One of the great results is that beyond in even the usual ‘hard’ (eg. local places of interest, tourist’s attractions, sights, etc.) resources a very large number of ‘soft’ elements (eg. community development for individuals, social networks, existing collaborations and cooperation potentials, etc) come to the surface, so these were realized not only by students, but also the head of the local stakeholders, too.

We have received an ‘X-rays picture’ about Tamási micro region, on this ‘picture’ the areas of ‘ill’, problematic parts are clearly visible. We believe that the identified problems of Tamási micro region can be treated, solved and improved. Financial and professional support coming from below initiatives and in some villages a kind of change in approach among the local leaders and the public could be the most suitable and efficient solution.

Keywords: rural development, Tamási micro region, most disadvantaged micro region, economic sociology

1. Bevezetés

A hazai területfejlesztési politika az elmúlt két évtized során leginkább az elmaradott térségek, települések fejlesztésére koncentrált. A területfejlesztés kedvezményezett térségeinek meghatározásánál az elmaradottság foka egyre nagyobb szerepet töltött be.

* Kaposvári Egyetem Gazdaságtudományi Kar
E-mail: moeszter@gmail.com és feher.andras@ke.hu

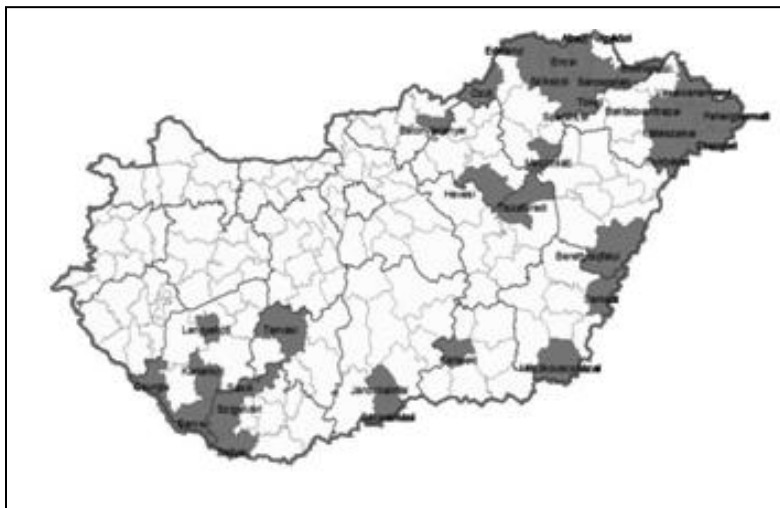
A kedvezményezett térségek besorolásáról szóló 311/2007. (XI.17.) kormányrendelet gazdasági és infrastrukturális mutatók alapján rangsorolta az ország akkori 174 kistérségét. 2007-es lehatárolás során 94 hátrányos helyzetű (HH) kistérséget különböztettek meg. Ide azok a kistérségek tartoztak, amelyek társadalmi-gazdasági, infrastrukturális fejlettségét jelző komplex mutató értéke kisebb volt, mint az összes kistérség átlagának értéke. Ezekben belül megkülönböztettek 47 olyan kistérséget, amelyeket a leghátrányosabb helyzetű (LHH) kistérségi státuszba soroltak. Közülük 33 kistérséget komplex programmal segítendőként jelölve meg (Brodorits és Nagy 2010).

A komplex program elsődleges forrása az Új Magyarország Fejlesztési Terv (ÚMFT), illetve az Új Magyarország Vidékfejlesztési Program (ÚMVP). A kistérség a saját keretére meghatározott tervezési módszertant és feltételeket követve szabadon tervezhetett, a minőségi alapkövetelmények elérésén túl nem kellett más, fejlettebb térségek projektjeivel versenyezni. Ez az elkülönített támogatási csatorna elsősorban a regionális operatív programok (ROP-ok), a Társadalmi Megújulás Operatív Program (TÁMOP) és a Társadalmi Infrastruktúra Operatív Program (TIOP) egyes forrásainál alkalmazható hatékonyan, főként az önkormányzatokat érintő fejlesztések területén. Ezekből az operatív programokból közel 100 milliárd forint áll kizárólag a 33 kistérség rendelkezésére a 2013-ig tartó időszakra, melyből *a Tamási kistérség települései közel 2,8 milliárd forint forrást igényelhetnek.* (www.nfu.hu)

A kistérségek fejlesztése csak komplex megközelítésben lehet eredményes. Az oktatási, foglalkoztatási, lakhatási és egészségügyi viszonyok közül azokat kell javítani, amelyek szűk keresztmetszetet képeznek. Emellett meg kell nyitni a máshol munkát találók számára mobilitási lehetőségeket. A források felhasználása során fokozott figyelmet kell fordítani a helyi tudás és együttműködések fejlesztésére. A megszerzett fejlesztési ismeretek, készségek hosszú távon ugyanolyan fontosak a kistérségek fejlődése szempontjából, mint a biztosított források (www.nfu.hu).

Ezekben a térségekben a magyarországi népesség 10%-a, ugyanakkor a roma népesség körülbelül harmada él (Kullmann 2008). A legtöbb LHH-s kistérség a Dél-Dunántúlon és Tiszántúlon helyezkedik el (1. térkép).

1. térkép. Komplex programmal támogatható leghátrányosabb helyzetű kistérségek

Forrás: www.nfu.hu

LHH-s településnek tekinthetők azok, amelyekre egyszerre jellemző, hogy társadalmi-gazdasági szempontból elmaradottak és az országos átlagot jelentősen meghaladó munkanélküliségű települések (Brodorits és Nagy 2010). Az LHH-s települések gazdasági leszakadása a legtöbb esetben a társadalmi feszültségek növekedéséhez vezet. Az LHH-s kistérségek fejlesztésére szolgáló programok alapvető funkciója, hogy a helyi erőforrásokra való építés mellett azok kiegészítéseként külső erőforrásokat (beruházások, támogatások) is igénybe vesz.

Az előbbi tendencia csak kevés esetben válik valósággá. Jellemzőbb az, hogy a projektgazdák legnagyobb része nem fejlesztési elképzeléséhez keres forrást, hanem a forráshoz alakít ki egy fejlesztési elképzelést (Kullmann 2008). Az Európai Unió forrásokat nem kiegészítő – ahogy kellene – forrásként veszik igénybe, hanem a fejlesztések és azok működtetésének szinte kizárólagos eszközeként (Kovács 2007). Minden létező kiírásra pályáznak, még akkor is, ha az elnyerhető támogatásból kötelezően megvalósítandó fejlesztésre nincs is szükség. Ennek köszönhetően alakulnak ki az előregező falvakban gyerekzsivajtól mentes nagy játszóterek, a fenntarthatatlanság határán egyensúlyozó oktatási, szociális és egészségügyi intézmények (Herczeg és Németh 2010). Az LHH-s kistérségeket „depressziós” jelzővel is szokták illetni. Ez kifejezi azt, hogy az itt élőket sokkal inkább az elmúlt évtizedek kudarcai, és nem a jövő lehetőségeinek kiaknázása kötik le (Kullmann 2008).

„A leghátrányosabb helyzetű kistérségek és a felsőoktatás együttműködési programja” kísérleti jellegű programként indult. Az ország 33 leghátrányosabb helyzetű, komplex programmal segített kistérségeit érinti. A Nemzeti Fejlesztési Ügynökség (NFÜ) Koordinációs Irányító Hatóságán belül a programot az LHH Fejlesztési Programiroda indította és 2010-től a Magyar Idegenforgalmi és Területfejlesztési Közhasznú Egyesület (MITE) koordinálja. A program alapvető célja, hogy hozzásegítse az ország leghátrányosabb helyzetű kistérségeit egy, a mainál hatékonyabb és hasznosabb társadalmi kapcsolatrendszer kialakításához, a társadalmi, szellemi értelemben vett perifériális helyzet oldásához.” A program során kistérség-felsőoktatási intézmény párok alakulnak ki. A kísérleti program két-három szemeszterre szól (Herczeg és Németh 2010).

2011 tavaszán az NFÜ és a Kaposvári Egyetem között a Felsőoktatási-kistérségi partnerségi program keretén belül létrejött a „A Kaposvári Egyetem Pedagógiai és Gazdaságtudományi Karának programja a Tamási kistérségben a társadalmi hálózatok megerősítése érdekében” tárgyú kutatási szerződés. A kutatás 2011. június 14-ével kezdődött és 2012. június 30-ig tartott, mely két szemesztert ölelt fel.

A partnerségi program célja a régió felsőfokú oktatási és kutatási kapacitásainak bevonása a Tamási kistérség értékeinek, hasznosítható belső erőforrásainak feltárásába és azok hasznosítási folyamatába, ezzel a kistérség tudásbázisának növelése.

A cél elérése érdekében a Kaposvári Egyetem vállalta, hogy a Tamási kistérséggel kapcsolatban gazdaság-szociológia felméréseket végez, segíti a pályázati együttműködés folyamatát, a kistérségben fellelhető jó gyakorlatokat összegyűjti, valamint a különféle kutatási eredményeket kommunikálja.

2. A Tamási kistérség rövid bemutatása

A Tamási kistérség (*2. térkép*) a Dél-dunántúli régióban, a Dél-külső Somogy, Kelet-külső Somogy és a Tolnai-hegyhát kistájakon helyezkedik el és 32 települést foglal magába. A térséget 5 mikro térség, a Tamási, Hőgyészi, Iregszemcsei, Simontornyai és a Gyönki alkotja. Területe 1028,3 km², népessége 2009. december 31-én 40821 fő

volt. Tolna megye 5 kistérsége közül, a kistérséghez tartozó településszám szerint a legnagyobb. A megye területének 27%-át öleli fel, a megyei népesség 17,0 %-a él itt. A kistérség népsűrűsége 40 fő/km², köszönhetően az aprófalvas településszerkezetnek. Ennek aránya ebben a kistérségben a legalacsonyabb, jóval alatta marad a megyei (65 %), illetve a régió (68%) hasonló átlagának. A települések népsűrűségének szórása természetesen igen nagy, a 9 fő/km² lakósűrűségű Míszlától a 130 fő/km² lakósűrűségű Simontornyáig (Tóth és Sáreczné 2011). A térség népességmegtartó képessége elég kedvezőtlen. A településeken az emberek kormegoszlása kedvezőtlen, mivel a népesség számának csökkenése mellett az előregedés folyamata is egyre szembetűnőbb. A gyermekkorúak aránya a lakónépességen belül alacsony. A kistérség iskolázottsága jóval elmarad az országos átlagtól a 2001-es népszámlálási adatok alapján (Czuppon 2005).

A térség egésze a Kapos vízgyűjtő területének része, amelynek legnagyobb mellékfolyója a Koppány. A térség természetes vizekben szegény. Kiemelendő a Pacsmagi-tavak területe, amely a Koppány felduzzasztásával alakult ki és természetvédelmi területnek minősül. A kistérség központi turizmusa pedig a Tamási határában felfedezett termálvízre épül (Czuppon 2005). A Tamási kistérség földrajzilag összefüggő egységet alkot, mely a települések közötti szoros gazdasági, társadalmi, kulturális hasonlóságon és kapcsolatokon alapul. A hivatalos formában való megjelenése társulás, települési önkormányzatok szövetsége, melynek kialakulását a közös lokális érdekek és a közös feladatmegoldás felismerése motiválja (Tóth és Sáreczné 2011).

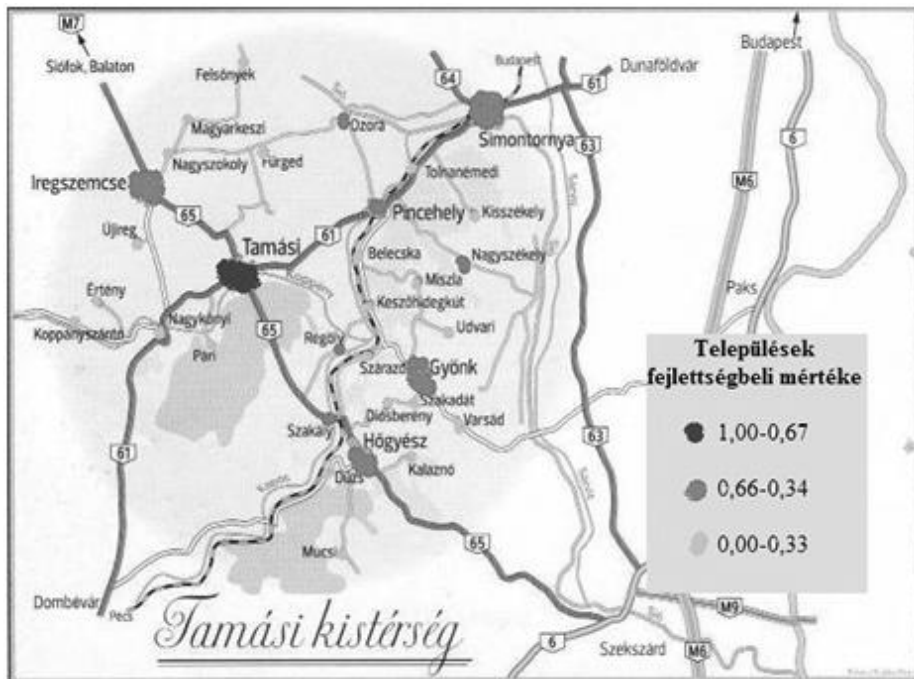
Czuppon (2005) a Tamási kistérség településeit származtatott index alapján három jelentős csoportba sorolta (1. táblázat), ezzel utalva a fejlettség mértékére, amit 0-1-ig tartó intervallumskálával fejez ki. A csoportok értékei minél közelebb voltak az 1-hez, annál fejlettebbnek minősült az adott település az elemzésbe vont adatok alapján. Az első csoportba egyedül a kistérség központja, Tamási került. A második csoportba azok a települések kerültek, amelyek relatív fejlettebb települések a kistérségen belül, többnyire Tamási közelében, illetve a főútvonal mellett helyezkednek el. Az utolsó csoportba a fennmaradó települések tartoznak, melyeket leszakadni látszó perifériának is lehet nevezni, mivel ezek s települések igen kedvezőtlen mutatókkal rendelkeznek. A települések földrajzilag a kistérség határához, illetve a déli, délkeleti peremvidékéhez kapcsolhatóak (2. térkép).

1. táblázat: A Tamási kistérség településeinek fejlettségi mértéke

Csoport	Pontérték	Település(ek)
1.	0,67-1,00	Tamási
2.	0,34-0,66	Simontornya, Hőgyész, Szakály, Pincehely, Iregszemcse, Gyöng, Ozora, Regöly és Nagyszékely
3.	0,00-0,33	Belecska, Diósberény, Dúzs, Értény, Felsőnyék, Fürged, Kalaznó, Keszőhidegkút, Kisszékely, Koppányszántó, Magyarkeszi, Míszla, Mucsi, Nagykőnyi, Nagyszokoly, Pári, Szakadát, Szárazd, Tolnanémedi, Udvari, Újireg és Varsád

Forrás: Czuppon, 2005 adatai alapján saját szerkesztés

2. térkép. A Tamási kistérség településeinek fejlettségi mértéke

Forrás: Czuppon, 2005 adatai alapján saját szerkesztés

A térség gazdaságát a privatizáció előtt a régi simontornyai Börgyáron túl egyrészt a zömmel kiváló feltételek között gazdálkodó mezőgazdasági nagyüzemek, másrészt az 1960–70-es évek vidéki ipartelepítése során létesített gyáregységek, fióktelepek, illetve a nagyobb települések ipari szövetkezetei határozták meg. A mezőgazdasági adottságairól mindig is híres volt a térség, mivel egy hektár szántó föld átlagosan 28,5 aranykorona értékű, ami messze meghaladja a megyei és országos átlagot. Az elmúlt évek gazdasági átalakulása a megyében a Tamási körzetet érintette a legsúlyosabban, a kistérségek közül több mutató itt a legrosszabb. Ennek oka, hogy az 1990-es évek elejének változásai az átlagosnál érzékenyebben érintették a főként mezőgazdaságra és iparra alapozott vidék gazdaságát. Súlyosítja a helyzetet, hogy a fontosabb vasúti és közúti útvonalak elkerülik a térséget, jelentősebb város sincs, sok az apró és kis falu, valamint az infrastruktúra színvonala alacsony. Emiatt a kistérségi vizsgálatok során a Tamási kistérséget három szempontból is a támogatható térségek közé sorolták: egyszer, mint társadalmilag-gazdaságilag elmaradott térséget, másodsor, mint rurális térséget, végül, mint tartósan magas munkanélküliséggel rendelkező térséget (Varga 2001). A kistérséget képező 32 településből mutatói alapján 22 társadalmilag-gazdaságilag elmaradottnak számít, és ebből 20-ban a munkanélküliség szintje is az országos átlagot 1,5-szeresen meghaladja. További 7 település a magas munkanélküliség miatt számít leszakadó területnek.

3. Anyag és módszer

A kutatás során szekunder és primer kutatást egyaránt végeztünk. A szociológiai, valamint a marketing témájú felméréseknél is általános szabály, hogy a két kutatási módszert többnyire együttesen alkalmazzák (Hajdu 2005).

A *szekunder jellegű kutatásunk* a már mások által összegyűjtött és közzétett, eredetileg más kutatási célt szolgáló adatok megszerzésére és új szempontok szerinti feldolgozására (HAJDU, 2005) irányult. E kutatás során a Tamási kistérségről, annak településeiről, a kistérségekről és a leghátrányosabb helyzetű programokról gyűjtöttünk és dolgoztunk fel anyagokat. Forrásaink között a témával foglalkozó szakkönyvek, folyóiratok, statisztikai kiadványok, jogszabályok éppúgy szerepeltek, mint az Internet alapú és az offline adatforrások.

Kutatásunk emellett elsősorban a *primer vizsgálatokra* és azok eredményeire támaszkodott. A primer jellegű kutatás közvetlenül, elsődleges vizsgálatokkal gyűjtött információkat jelent a piaci szereplők magatartásáról, véleményéről (Hajdu és Lakner 1999). A primer kutatással szerzett információk, adatok már nem elavultak, hiányosak, a szükséges információkat közvetlenül a helyi szereplők, valamint a releváns személyek megkérdezése révén gyűjtöttük össze. A primer adatok megszerzéséhez a kvalitatív kutatás módszer került alkalmazásra, amelyet azért választottunk, mert ez egy strukturálatlan, feltáró jellegű módszer, amely kis mintán alapul és a probléma természetének megértését szolgálja (Malhotra 2002). Ezzel a kutatással elsősorban a „Miért?“, „Hogyan?“ kérdésekre adott válaszokkal sikerült jobban megismernünk és megértenünk a helyi szereplők tevékenységét, problémáit és cselekedeteiknek indítékait.

A kistérség aktuális helyzetének vizsgálatára a Tamási kistérségben 2011. szeptember és 2012. március között 3 alkalommal szerveztünk többnapos kutatótáborokat. A kutatás során a térség összes, azaz mind a 32 településére ellátogattunk, annak érdekében, hogy pontosabb képet kaphassunk a térség helyzetéről. A program, illetve a kutatás előkészítése során több alkalommal is megbeszélést tartottunk Tamásiban, a kistérség központjában, valamint egy előzetes, részleges terepbejárást is folytattunk a térségben. A megbeszélések célja volt a kapcsolatfelvétel és az ismerkedés, valamint a program munkatervének elkészítése.

A terepgyakorlat céljai a következők voltak:

- kistérségi belső erőforrások felmérése, hasznosíthatóságuk vizsgálata,
- kistérségi fejlesztési szükségletek megfogalmazása,
- szociológiai felmérések a kistérségről,
- kistérségi jó gyakorlatok gyűjtése, kommunikációja és
- egy kistérségi helyi termék és értékkatalógus összeállítása.

A kutatás, illetve a kutatótáborok során összesen 35 fő: 25 fő egyetemi hallgató, 5 fő egyetemi oktató, 2 fő meghívott vendégelőadó és 3 fő ERASMUS oktatásban részt vevő török diák vett részt. A kutatásban szerepet vállaló egyetemi hallgatók a vidékfejlesztési agrármérnök MSc, regionális- és környezeti gazdaságtan MSc, pénzügy- és számvitel BA, gazdasági és vidékfejlesztési agrármérnök BSc, térségfejlesztő fakultációs programban résztvevő andragógia BA szakterületeken tanulnak. A hallgatók már a terepgyakorlat előtt megismerkedhettek a kistérséggel, mivel minden résztvevőnek fel kellett készülnie egy-egy településből és beszámolnia gazdasági, társadalmi és környezeti szempontrendszer szerint. A beszámolót a többiek előtt hajtották végre, így minden hallgató képet kaphatott a kistérség egészéről.

A terepmunkát meghatározott tematika alapján összeállított mélyinterjú segítségével, hólabda módszerrel, kiscsoportokban végeztük. Egy településre 2x3-4 fős kutatócsoport látogatott el, melyet egy-egy oktató kísért, aki koordinálta a tevékenységüket. A kiindulópont mindkét csoport számára a polgármesteri hivatal volt, ahol vagy a polgármester, vagy a jegyző által javasolt célszemélyeket látogattuk meg a későbbiekben. Minden településen interjú készült a polgármesterekkel, alpolgármesterekkel vagy a jegyzővel. Továbbá a helyi vállalkozók, közösséget formáló lakosok, civil szervezetek vezetői is kifejtették véleményüket. *A kutatás során összesen 139 fővel készítettünk egyszeri alkalommal félig strukturált interjút.* A mélyinterjúk félig strukturált jellege biztosította azt, hogy az interjúalanyokkal a vizsgált témaköröket jobban, szabadabban, mélyebben részletezhettük. A nagyszámú mélyinterjú készítésével lehetővé vált a kutatási területre való jobb rálátás (Gordon és Langmaid 1997).

A megkérdezések a következő témakörökre fókuszáltak:

- Értékleltár (környezeti, társadalmi, gazdasági)
- Infrastruktúra (alternatív energiaforrások kihasználásának lehetősége)
- Vállalkozások, gazdasági tevékenységek
- CSR tevékenységek feltárása
- Civilek, közösségi élet
- Nemzetiségek, kisebbségek (elsősorban romák), egyéb szociális témakörök
- Jövőkép (kifejezetten helyi termékre, turisztikai lehetőségek)
- Képzési szükségletek összegyűjtése
- Egyetemi segítségnyújtás igénye, lehetősége

4. A kutatási eredmények ismertetése

4.1. *Infrastruktúra (alternatív energiaforrások, közművek, úthálózat)*

A leghátrányosabb helyzetű települések tekintetében kiugrási lehetőség az alternatív energiaforrások használata. Ezek tényleges alkalmazása viszont a legtöbb esetben nem valósul meg, mivel sztereotípiaként él az emberek képzeletében, hogy ezek alkalmazása túl drága. Sokan viszont nem nézik azt, hogy hosszabb távon milyen jó befektetésnek bizonyulnának, a kezdeti magasabb költségeik ellenére is. Az alternatív energiaforrások kiaknázásának lehetőségei közé tartozik LHH térségek esetében, hogy a közmunkaprogramon belül fenntartható erdőgazdálkodás folytatható. Az erdőben gyűjtött vágástéri apradék helyi feldolgozással, mobil aprítóval megfelelő mennyiségű alapanyagot biztosítana a tüzelésre. Az előállított biomassza több célú alkalmazást tenne lehetővé. A fűtés szezonális munkaerő igényére megoldásként szolgálna egy fabrikettáló-üzem kialakítása (Agrár Európa, 2009a).

A helyi szereplőkkel történő interjú készítése során, vizsgáltuk azt, hogy tudnak-e a településen működő alternatív energiaforrás használatáról (napenergia, szélenergia, vízenergia, geotermikus energia vagy biomassza). Amennyiben nincs a településükön ilyen, akkor a helyi erőforrások figyelembe vételével, milyen lehetőségeket látnak az alternatív energia kiaknázásra? Ezen kívül a települések közművesítésével és az úthálózat kialakításával kapcsolatosan is kikértük a véleményüket.

A térség bővelkedik *termálvíz*forrásokban. Ezek jövőbeli kihasználását több településen is megemlítették (pl. Pincehely, Simontornya és Kisszékely). Hátrányt jelent, hogy Tamási a térség alatti termálvízlelőhelyekből akkora mennyiséget használ fel, hogy más települések rajta kívül csak minimálisan alkalmazhatják ezeket a forrá-

sokat. Többen elmondták, hogy a kisebb településeken nem lenne gazdaságos egy-egy meleg vizes fürdőnek az üzemeltetése.

A kistérség északi és keleti részén fekvő települések (pl. Nagyszékely, Fürged, Felsőnyék, Dúzs, Gyöng) közül sok helyen megemlítették, hogy megvannak a megfelelő földrajzi adottságok *szélerőművek* építéséhez. Ennek legfőbb gátja a megkérdezettek szerint a beruházás magas költsége, az állatvédők ellenkezése, valamint az energia beszállítás terhe.

Néhány település a *kazánprogramban* látja a jövőt. Ez általánosan azt jelenti, hogy a gáztüzelést szeretnék kiváltani – legalább a közintézményekben – fa vagy egyéb alternatív tüzelési forrásokkal. Nagyszokolyban gyökérfűz telepítését tervezik. Páriban egy helyi fakitermeléssel foglalkozó vállalkozó jövőbeli célja, hogy üzemeltet egy fábrikket előállító résszel bővítsen. Ezzel megteremtve az egész üzem teljes energiaellátását alternatív módon.

A térség településien a *közüzemi hálózat* kiépítettsége legtöbb esetben hogy kívánni valót maga után. Tolnanémedi és Regöly azon ritka példák közé tartozik, ahol elmondásuk szerint a közműhálózat szinte teljesen kiépített. A kistérség települései esetében közművesítettség terén a legnagyobb problémát a szennyvízelvezetés jelenti. Számos településen rájöttek arra, hogy nem éri meg nekik a szennyvíz csatornázás kialakítása, mivel sok a lakatlan vagy idősek által lakott ház, ahol szinte kizárt, hogy fizetni tudják a fejlesztéseket vagy később a szennyvíz díjat. Megoldásként egy szennyvíztisztító telep kialakítása szolgálhat, ezt Diósberény és Nagyszokoly esetében is kiemelték. Így a szennyvízből öntözővíz minőségű víz válna elérhetővé.

4.2. Vállalkozások, gazdasági tevékenységek

Ebben a részben az egyes településeken fellelhető vállalkozásokat vettük szemügyre. A megkérdezetteket a helyi vállalkozások jellemzőiről kérdeztük. A múltbeli és jelenlegi helyzet feltárása mellett vizsgáltuk a jövőbeli lehetőségeket. A térségre vonatkozó általános tendenciákat vonjuk le, valamint különösen negatív és pozitív példákat mutatunk be.

A kistérség településein *működő vállalkozások* zöme mezőgazdasági tevékenységgel foglalkozik. A térség nagyon jó minőségű földekkel rendelkezik, ennek is köszönhető, hogy a többség növénytermesztéssel tevékenykedik. A nagyméretű gazdaságok száma kevés. Főleg őstermelők, családi gazdaságokon belül végeznek mezőgazdasági tevékenységet. Pozitív példaként megemlítendő egy Tolnanémediben tevékenykedő német származású vállalkozó család, akik a birtokukon majdnem egy tucat helyi lakost foglalkoztatnak.

Az *állattartás* szinte az összes térségbeli településen teljesen visszaszorult, a megkérdezettek ezt a magas takarmányköltséggel indokolták, valamint a csökkenő vállalkozói kedvvel. Az állattartáshoz szükséges infrastrukturális követelmények a legtöbb térségbeli településen adóttak. Így főleg nagy problémát jelent, hogy ezeket nem használják ki. Néhány kivétel akad csak, ahol az állattartást még mindig komolyan veszik. Egyik ilyen település a nagy hagyományokkal rendelkező Regöly, ahol a lótarítás még ma is fontos szerepet tölt be, azonban a regölyi sárga vérvonala tisztán már nem fellelhető. Egy másik példaként Miszla települést említenénk, ahol kecske- és birkatarítással foglalkozik néhány helyi lakos. Sertés- illetve szarvasmarha tenyésztés is található néhány településen, de nem meghatározó jelleggel.

A kistérség számos települése az 1956-os kitelepítések előtt jórészt sváb lakta terület volt. Ekkor sokan foglalkoztak szőlőtermesztéssel és híresen jó borokat termel-

tek a térségben. Napjainkban már az a jellemző, hogy kevesen folytatják ezt a tevékenységet és a bortermelés szinte teljesen visszaszorult.

A térség egyik legégetőbb problémájának számít, hogy a portákhoz tartozó konyhakerteket nagyon kevés településen művelik meg, sok esetben nem is áll szándékukban ezeket megművelni, mert az plusz terhet jelentene. Szinte minden településen kiemelték ezt a problémát. Nagyszokolyon és még egy két településen próbál az önkormányzat úgy segíteni ezen a problémán, hogy bérbe veszi a műveletlen konyhakerteket és azokat közmunkásokkal művelteti meg. A természetett növényeket, pedig a közkonyha számára ajánlja fel. Ez mindenképp követendő példa lenne a többi település számára is.

Nagyszokolyt érdemes még kiemelni azért is, mert található a településen egy „helyi ezermesternek” nevezett lakos, aki különféle találmányok és gépek kivitelezésével (rázógép és seprűkészítő gép) igyekszik segíteni a település mindennapjain.

Ipari vállalkozások nagyon kevés településen maradtak fenn. Tamásiban van néhány nagyobb ipari vállalkozás (pl. Philips). Simontornyán a nagy hagyományokkal rendelkező bőrgyártást a jövőben vissza szeretnék hozni. Diósberényben emelték még ki, hogy zömmel ipari vállalkozások találhatóak a településen.

Iregszemcse esetében kiváló lehetőséget nyújt a Kaposvári Egyetem által kihe-lyezett Takarmánykutató Intézet. Felismerték azt, hogy a téli mezőgazdasági szempontból holt szezont ki lehet úgy használni, hogy a helyieknek és környékbelieknek mezőgazdasági képzéseket nyújtanak.

4.3. CSR tevékenységek feltárása

A CSR tevékenység a szervezetek társadalmi felelősség vállalását jelenti. Az Európai Bizottság Zöld Könyve által elfogadott definíció szerint: „a CSR egy olyan megközelítés, amely szerint a vállalatok önkéntes alapon környezeti és társadalmi szempontokat építenek be üzleti tevékenységükbe és az érdekelt felekkel való kapcsolatukba” (European Commission 2001). Érdemes itt megemlíteni Nemes Hajnal gondolatait, aki a kutatótáborok során a CSR tevékenységeket átfogó módon vizsgálta, mivel a TDK dolgozatát is ebből a témából írta. A dolgozatában megállapította: „a vállalatok társadalmi felelősségvállalásának kiszélesítése, népszerűsítése előbbre viheti a társadalmat, javíthat az emberek és a vállalatok kapcsolatán, életszemléletén, morálján. A CSR terjedésével a gyermekek úgy nőhetnek fel, hogy a következő generációk számára már magától értetődő lesz a másokon való segítség, az adományozás, a társadalmat érintő alapvető problémák megoldásában vagy mérséklésében való közreműködés.” (NEMES, 2012). Ez a felelősség vállalás általában a helyi közösségek valamilyen formában történő támogatásán alapul (pl. játszóterek építése, házak felújítása, rendezvények támogatása). Egy település minél kisebb, annál nagyobb szüksége van a különféle támogatásokra. A leghátrányosabb helyzetben lévő települések legnagyobb része esetében az önkormányzat nem tud külön támogatási forrásokat előteremteni. Ebben az esetben a leghatékonyabb megoldás, ha helyi kezdeményezők, vállalkozások saját maguk támogatják a közösséget. Ezeknek a kezdeményezéseknek a mintapéldáit kerestük a megkérdezések során.

A kutatások során kiderült, hogy a Tamási kistérség településein kevés olyan hely van, ahol CSR tevékenységet említettek. A CSR tevékenységeket alapesetben a nagyvállalatok jótékony cselekedeteiként szokták említeni. Ez ellentmond annak, amit tapasztaltunk a kutatótáborok során. Két kivételt így is megemlíthetünk. A Pannon GSM Távközlési Zrt. (jelenleg: Telenor) Magyarkeszin, Nagyszékelyben, Ozorán és Kiszékelyben végzett önkéntes akciókat. Ezek során a helyi játszótereket, parkokat,

óvodákat és iskolákat szépítettek illetve újítottak meg. Tamásiban az Aranyerdő Társult Óvoda és Bölcsődében a Philips cég helyi telephelye végzett CSR tevékenységet. Az óvoda egyik épületének fénycsőeit cserélték ki. A kezdeményezés ötlete, egy a cégnél dolgozó apuka javaslatára született meg (Nemes 2012).

A legtöbb esetben helyi vállalkozók és civilszervezetek jótékony cselekedetei által valósultak meg CSR tevékenységek. A településeken megrendezendő különféle események támogatása a legáltalánosabb CSR tevékenység. Páriban a gyereknap helyi vállalkozók segítségével valósult meg. Pincehelyen egy helyi vállalkozó saját költségén felújította a háza előtt lévő dűledező kis kápolnát. Egy, azóta már elhunyt helyi fafaragó készített a gyerekeknek játékokat a játszótérre.

4.4. Civilek, közösségi élet

A leghátrányosabb helyzetű településeken különös jelentősége van a helyi közösségeknek és a civilek kezdeményezéseinek. Az interjúk során a célunk az volt, hogy feltárjuk a települések közösségi életének legfőbb jellemzőit. Vizsgáltuk azt, hogy a különféle helyi egyesületek milyen hatással vannak a civilek életére. Kerestük a lehetőségeit, módszereit annak, hogy közösségi kezdeményezések milyen módon tudják ellensúlyozni a hátrányos életkörülményeket.

A térség településeinek közösségi életét különböző nézőpontokból lehet bemutatni. Sok múlik azon, hogy zsáktelepülésről (pl. Szárazd) vagy éppen más településekkel közvetlen összeköttetésben és szomszédságban elhelyezkedő településről (pl. Kisszékely, Nagyszékely, Tolnanémedi) van szó. Zsáktelepülések esetén az összetartás általában szorosabb a helyi lakosságot illetően. Idegeneket nehezebben fogadnak be. Problémák itt általában a passzív fiatalsággal adódhatnak. Sűrűbben elhelyezkedő települések esetén elmondták, hogy a közösségi életet olyan rendezvényekkel próbálják feldobni, ahova a szomszédos település képviselőit is szívesen meghívják.

Érdekesség, hogy a roma kisebbség integrálódásával a lehető legkevesebb esetben volt probléma. Így ők egyáltalán nem rontják a települések közösségi életét, sőt sok esetben az ő kezdeményezésükre rendeznek eseményeket.

Irgszemcsén elhangzott egy olyan gondolat, hogy: „Ahol kultúra van, ott a gazdaság is virágozni fog”. Sokat sejtető mondat ez, ami kifejezi, hogy megfelelő közösségi étellel és ahhoz tartozó kulturális eseményekkel a lakosságnak nagyobb hajlandósága lesz a gazdaságban való tevékenykedéshez és a munkához is.

Ahhoz, hogy az egyes településeken megfelelő módon szerveződhessen a civil élet, nagyon fontos, hogy egy erre alkalmas személy álljon az egész mögé. Diósberényben emelték ki leginkább, hogy milyen fontos szerep hárul egy olyan emberre, aki igazán meg tudja mozgatni a helyieket. Az ő segítségével például a helyi fiatalok közül néhányan csereüdültetés keretein belül külföldre is eljutottak.

Sok településen elmondták, hogy a civil élet mozgatórugójának a helyi fiataloknak kellene lennie. Számos példa alátámasztja azt, hogy a fiatalok közösségbe szerveződnek. Ilyen az irgsemcei FIKSZ is.

Politikai ellentéteknek köszönhetően is alakulhatnak ki egyes településeken érdekellentétek a helyi lakosságon belül. Erre a legjobb példa Tolnanémedi, ahol a 2010-es választásokkor rekordszámmal beillő 9 polgármester jelölt volt. Később a vesztes fél képviselői (kb. 20–30 fős csoport) megpróbálták a falu lakosságát egymás ellen uszítani.

Látszik az, hogy rengeteg tényező határozza meg azt, hogy egy-egy település esetén milyen közösségi és civil élet alakul ki.

4.5. Nemzetiségek, kisebbségek, egyéb szociális témakörök

Napjainkban a kisebbségek integrálódása a helyi közösségekbe az egyik legszükségesebb, mégis sok esetben legproblémásabb kérdéseket veti fel. Negatív oldalról nézve, ha az integrálódásuk nem megfelelően valósul meg, akkor ez széthúzással és közösség romboló hatással lehet a helyi lakosokra. Pozitív oldalát tekintve viszont a helyi közösségekbe való megfelelő beépítésük a település előrelépésének egyik legfontosabb zálogát képezi.

Kutatásaink során megállapítottuk azt, hogy a vizsgált térségre az Értényen halott gondolatok illenek a legjobban: „Cigány és magyar együtt tud működni!”. Ez az idézet tökéletesen tükrözi a térség *roma kisebbséggel* kapcsolatos helyzetét. A legtöbb település esetében az integrálódásuk jól megoldott. Ezt néhány helyen úgy tudták elérni (pl. Nagyszokoly és Tolnanémedi), hogy a roma lakosokat nem egy utcába költöztették. Így el tudták kerülni a gettósodás létrejöttét. Pozitív példa Értény és Ozora esete, ahol a roma lakosság aránya a térség tekintetében is különösen magas. A közbiztonság viszont mind két településen kifejezetten jó. A romák általában önkormányzat vagy más civil szervezetek által próbálnak a helyiekkel kapcsolatot kialakítani. Negatív példa általában akkor lehet, ha nem rég beköltözött roma családokról van szó, nekik még kell egy kis idő, hogy a beilleszkedésük az adott településre megoldott legyen.

Egyéb nemzetiségek is jelen vannak a térségben. A kistérség számos települése az 1956-os kitelepítések előtt jórészt sváb lakta volt, mint már említettük. A svábok egyes településeken még ma is nagy számban megtalálhatóak. Többségük már nagyon idős, de vannak visszatelepültek, és olyanok, akik csak nyaralni járnak a térségbe. Erre jó példa Kisszékely. Néhány településen (pl. Tolnanémedi) a külföldiekkel szemben alakult ki kisebb ellenszenv, mivel főleg a nyaraló külföldiek sokszor nincsenek tekintettel a települések lakosságára.

Sajnálatos módon általános tendencia az, hogy a térség településein a kisebbségek nagyon ritka esetben őrzik csak a hagyományaikat. Ez az utókor számára értékvesztést jelenthet, mivel nincs kitől tanulniuk a hagyományaikról, így nem lesznek tisztában az elődeik szokásaival. Kivételt képez Pári, ahol a német kisebbségek egy hagyományőrző kiállítását állítottak fel, vagy másik példa Nagyszokoly, ahol egy helyi roma lakos kezdeményezésére cigány táncokat tanítanak a helyieknek.

4.6. Jövőkép (helyi termékek, turizmus)

A rurális turizmusról – főleg LHH térségek esetében – elmondható, hogy a legtöbb esetben csak kiegészítő jövedelemforrásként jelenik meg. Megélhetést csak keveseknek képes biztosítani. Kitorési lehetőséget vagy válságkezelő megoldást csak néhány kistérségnek tud nyújtani. A vidéki turizmus potenciális veszélyeket is rejt magában, mivel megbonthatja a vidéki élet egyensúlyát, azt a harmóniát, ami a vendégeket odavonzotta (Kóródi és Dudás 2005).

A megkérdezetteket arra kértük, hogy a következő néhány évre vonatkozó jövőképüket az alapján alkossák meg, hogy milyen szerepet szánnak majd a különféle helyi termékeknek és milyen kiugrási lehetőséget vélnek felfedezni a turizmus kiaknázásában. Ezen kívül azt is vizsgáltuk, hogy milyen általános szemléletet képviselnek a jövő tekintetében.

A kutatás során meglátogatott települések döntő többségében azt mondták, hogy látnak lehetőséget a falusi turizmus fejlesztésében. Sok esetben viszont azt vették észre, hogy a szavakat nem követik nem hogy valódi tettek, de valós elképzelések

sem. Legtöbb településen a turizmus kialakításának megfelelő infrastruktúrális háttére sem adott. Nincs olyan szálláshely, ahol a turisták megszállhatnak. Néhány esetben olyat is tapasztaltunk, hogy a már megépült tájházak üresen állnak, lakattal az ajtajukon. A falusi turizmus kialakításában ténylegesen van potenciál a térséget illetően, mivel nagyon szép természeti táj veszi körül az egyes településeket. Számos településen említhetnénk potenciális helyi termékeket is, amelyekre a helyi turizmust tökéletesen rá lehetne építeni. Ilyen eset pl. a lilahagyma lekvár Szarazdon, Ozorán és Simon-tornyan a középkori várak, Dúzson a helyben termelt bor, Páriban a mesefigura gyártó vállalkozás és a Pári-golf. Ezek mind-mind olyan termékek vagy szolgáltatások, attrakciók, amelyek különlegesnek számítanak és kicsit nagyobb hírveréssel akár turisták tömegeit is megmozgathatják.

Sok település esetében felmerült a helyi piac létrehozása is. Ehhez legelőször helyben termelt termékekre lenne szükség. Ezt legjobban a konyhakertek megművelésével lehetne elérni és az ott keletkezett felesleget kivinni a helyi piacra. Sajnálatos módon ez utóbbi tényező is komoly problémákat vet fel. Ráadásul az is a helyi piacok kialakítása mellett szól, hogy sok település esetében megvan az infrastrukturális háttérre azok megrendezésére (pl. régi iskolaépületek, amelyek legtöbb helyen nem sokkal a bezárást megelőzően lettek felújítva). Helyi piacok szervezését mikrotérségi szinten lehetne a leghatékonyabban megoldani, így több szomszédos település is beadhatná feleslegessé vált terményét vagy különleges cikkeit.

A természeti táj szépségét kihasználva több település esetében is felmerült tanösvény kialakításának a szándéka (pl. Kisszékely, Mucsi, Tolnanémedi). Mucsi esetében ennek egyedüli gátja az, hogy a környezetben az ottani vadásztársaság már működtet erdei iskolát és hozzá tartozó tanösvényt.

4.7. Egyetemi segítségnyújtás (igénye, lehetősége és különféle potenciális képzések indítása)

A szakképzések illetve szakképesítések hiánya az egyik legnagyobb akadálya a mai vidéki területek gazdaság-élénkítésének. Megoldásként szolgálhat erre a problémára, hogy megfelelő struktúrájú képzési programok kialakításával akár rövidtávon is megfordíthatóvá válna – a leghátrányosabb helyzetű térségekre főleg jellemző – képzett munkaerő elvándorlásának folyamata. A helyi igények feltárása után, ezek figyelembe vételével kialakíthatók olyan képzések, amelyek végeztével akár munkahelyet is kínálhatnak a résztvevő helyiek számára (Agrár Európa 2009b).

Napjainkban egy leghátrányosabb helyzetben lévő térség számára minden létező fejlesztési és támogatási lehetőséget ki kell használnia ahhoz, hogy biztosítani tudja a jövőjét. Egy ilyen lehetőségnek számít az, ha egy település és egy felsőoktatási intézmény együttműködik. Az interjúk során az érintetteket arról is kérdeztük, hogy véleményük szerint milyen képzésekkel segíthetne a Kaposvári Egyetem a településükön.

A felmérésbe bevont településeken folytatott interjúk során vizsgáltuk, hogy milyen képzésekre, tréningekre lenne igény az adott térségben és miért. Megállapítható, hogy a felnőttképzések közül csak az egyes ágazatokhoz kötődő szakmai továbbképzések, és tájékoztató jellegű rendezvények találhatóak a településeken.

Jelentős mértékű képzési igény a településeken valójában nem merült fel. Az okok között megtalálható, hogy a megkérdezettek szerint, ha volt is képzés (akár ingyenes, akár fizetős) a településen vagy a térségben, akkor azon nem vagy csak kis létszámmal vettek részt az emberek. Többen úgy vélték, hogy a képzéseknek addig nincsen jelentős értéke és haszna, amíg nincsenek új munkahelyek az adott térségben.

Néhány településen elhangzott, hogy a lakosság egy része saját háztartását sem képes megfelelően vezetni, mivel egyes ismeretek és képességek, készségek hiányoznak náluk. Keszőhidegkúton gazdasszonyképzés szervezését tartanák fontosnak a nők számára, míg Belecskán életmódváltással, valamint személyiség- és közösségfejlesztéssel kapcsolatos tréningeket vennének igénybe.

Megítélésünk szerint – nemcsak Belecskán – ajánlott lenne a térség szereplői részére közösségfejlesztő tréningeket, illetve képzéseket tartani. Ezt azzal is indokolnánk, hogy több településen is jelezték, hogy egyes területeken szívesen együttműködnének másokkal, viszont ehhez várnának valahonnan segítséget. Egy közösségfejlesztő tréning jó lehetőséget kínálhat a potenciális felek egymásra találásához, valamint a szükséges együttműködések elindításához és akár sikeréhez is.

Amennyiben a térség egyes településein képzések indulnának, megállapítható, hogy a képzésekhez szükséges hely biztosítása több településen is adott, pl. művelődési házak, meglévő és volt iskolaépületek, stb.

Mucsi tekintetében a nemrég alakult helyi közösségfejlesztő alapítvány különféle pályázatok elnyerésében látja a jövőt. Elmondták, hogy ezeknek a pályázatoknak a figyelése és megírása sok esetben komoly problémát jelent nekik. Így projektmenedzsment és pályázatiírás tekintetében a Kaposvári Egyetem hatékony segítséget tudna nyújtani. Esettanulmányok formájában akár az egyetemi képzések során is felhasználható lehetne a Mucsi számára oly fontos pályázatok megírása, vagy azok menedzselése. Tolnanémedi esetében a gyógypedagógusok számára lenne kiváló gyakorlati hely a helyi óvoda, ahol sok olyan gyerek található, akik különleges bánásmódot igényelnek és a helyi óvónők sokszor nem tudnak velük rendszeresen foglalkozni, mert egyszerűen nincs idejük rá és túl kevesen vannak.

5. Következtetések és javaslatok

„A Kaposvári Egyetem Pedagógiai és Gazdaságtudományi Karának programja a Tamási kistérségben a társadalmi hálózatok megerősítése érdekében” tárgyú partnerségi program célja a régió felsőfokú oktatási és kutatási kapacitásainak bevonása a Tamási kistérség értékeinek, hasznosítható belső erőforrásainak feltárásába és azok hasznosítási folyamatába volt.

A kutatás során számos hasznos és pozitív tapasztalatot gyűjtöttünk össze, mindeközben a kutatótáborokban eltöltött idő közelebb hozott minket és a hallgatókat a magyar valósághoz.

Kutatásunk során megállapítottuk, hogy a vizsgált térségben élőkre jellemző, hogy általában kedvesek, nyíltak, de mégis zárt közösségeket alkotnak. A lakosság átlagéletkora magas, elöregedő települések a jellemzőek, ahonnan a magasabb iskolai végzettséggel rendelkező lakosok elvándorolnak – munkahelyek hiányában – a nagyobb városokba.

Megállapítottuk, hogy számos rejtett, nem tudatosított érték (hard és soft egyaránt) található a vizsgált falvakban és városokban. Ha megfelelően gazdálkodunk ezekkel az erőforrásokkal, értékekkel, számos fejlesztési programnak nyújthatunk egyrészt támpontokat, amelyek az infrastrukturális hátteret biztosítják, továbbá embereket tudunk rendelni ezen programokhoz, ami pedig azok sikerességét irányozzák elő.

Minden településen fontos jelentősége van a helyi közösségnek és a civil kezdeményezéseknek. A közösség formálásához, szervezéshez számos esetben azonban éppen a megfelelő ember hiányzik a településeken. Több településen elhangzott,

hogy a jövőben még több fiatal kell bevonni a közösségformálásba, valamint a hagyományörzésbe.

A településeken készített interjúk által sok helyen tapasztaltuk, hogy pénz- és humán erőforrás hiánnyal küzdenek a települések. Emellett magas a munkanélküliség, így a szegénység is elég jellemző ezeken a területeken. Meglepően tapasztaltuk, hogy mindezek ellenére a lakosság nem hajlandó művelni a konyhakerteket, illetve alig foglalkoznak háztáji gazdálkodással, pedig egy-egy család élelmiszer szükségletének nagy részét fedezni lehetni. Mivel ezeken a településeken problémaként említették a megkérdezettek azt, hogy nemcsak a lakosság hozzáállásával van a gond a háztáji gazdálkodás esetén, hanem azzal is, hogy nincs meg a megfelelő szakértelem, szaktudás, így nem mernek gazdálkodni. Ezért is lenne javasolt a lakosság körében bizonyos mezőgazdasági ismeretek ingyenes átadása, képzések szervezése, folyamatos tanácsadás biztosítása a térségben akár egyetemi szakemberek közreműködésével is.

A térség nagyon gazdag a természeti értékekben (pl.: vad, erdők, tavak, termálvíz, stb.), melyek jó alapot biztosíthatnak a turizmus célú fejlesztésekhez, erdei táborokhoz. Emellett számos település büszkélkedhet egyedi termékekkel (élelmiszerek, kézműves termékek), amelyeket helyi piacokon turistacsalogatóként is kínálni kellene.

Kutatásunk ideje alatt sok jó, követendő példát, gyakorlatot láttunk, tapasztaltunk a térség szereplőitől, ezeket a kistérségen belül át kell adni egymásnak a jövőben. Az információ, valamint a jó gyakorlat egymás közötti megosztása, átadása, transzferálása a többiek felé segítheti az egész térség fejlődését, a segítő szándékú információ szabadon áramlását tehát biztosítani kell. A térségben az együttműködési hajlandóság csírái fellelhetőek, egyes fejlesztések terén érdemes lenne mikrotérségekben gondolkodni, a mikro térségi összefogást szorgalmazni.

6. Összefoglalás

A 2011 tavaszán az NFÜ és a Kaposvári Egyetem között a Felsőoktatási-kistérségi partnerségi program keretén belül létrejött a „*A Kaposvári Egyetem Pedagógiai és Gazdaságtudományi Karának programja a Tamási kistérségben a társadalmi hálózatok megerősítése érdekében*” tárgyú kutatási szerződés. A kutatás két szemesztert ölelt fel. Ezen időszak alatt 3 alkalommal szerveztünk az egyetem hallgatói számára terepgyakorlatot, ún. kutatótábort, melyek során végiglátogattuk a tamási kistérség összes települését.

A kutatótáborok alkalmával az egyik, talán legfontosabbnak ítélt tevékenységünk az értékleltár feltárása volt. A hangsúlyt az emberi értékek kapták, ami, mint minden esetben kiderült a legfontosabb szerepet játszotta a települések fejlődésében.

A felmérések egyik nagy eredményének tartjuk még, hogy a szokásos „hard” (pl.: helyi nevezetességek, turisztikai attrakciók, látnivalók, stb.) erőforrásokon túl nagyon jelentős számú „soft” elemek (pl.: közösségfejlesztő egyének, kapcsolati háló, meglévő együttműködések és együttműködési potenciálok, stb.) is felszínre, így tudatosításra kerültek, nemcsak a hallgatók körében, hanem a helyi stakeholderek fejében is.

A kutatások során sikerült egy „röntgenképet” kapnunk a kistérségről, amely „felvételen” jól látszanak a terület „beteg”, problémás részei. Úgy véljük, hogy a Tamási kistérségben feltárt problémákat lehet kezelni, megoldani, javítani, melyhez megfelelően – anyagilag és szakmailag is – támogatott, alulról jövő kezdeményezé-

sek, valamint egyes települések esetén a helyi vezetők és a lakosság körében egyfajta szemléletváltás lenne a legmegfelelőbb, leghatékonyabb megoldás.

7. Felhasznált irodalom

- 311/2007 (XI.17.) Korm. rend. a kedvezményezett térségek besorolásáról
- Agrár Európa: A szakképzés jelentősége és vidékfejlesztési aspektusa, kifejezetten a leghátrányosabb helyzetű kistérségekben elérhető programok tekintetében III. *Agrár Európa* 13 (szept. 1.) 2009a. 19–20. o.
- Agrár Európa: A szakképzés jelentősége és vidékfejlesztési aspektusa, kifejezetten a leghátrányosabb helyzetű kistérségekben elérhető programok tekintetében II. *Agrár Európa* 13 (aug. 2.) 2009b. 20–22. o.
- Brodorits Z., Nagy A.: A fejlesztéspolitika érvényesülése a 33 leghátrányosabb helyzetű kistérség mintaértékelése alapján. *Falu város régió* (1) 2010. 78–81. o.
- Czuppon V.: Adalékok a Tamási kistérség fejlettségi vizsgálatához. In: Területi statisztika. 45 (6) 2005. 574–591. o.
- European Commission: Promoting a European framework for corporate social responsibility – Green Paper Office for Official Publications of the European Communities. COM (2001) 1–366. p.
- Gordon, W., Langmaid, R.: Kvalitatív piackutatás. HVG Kiadó Rt., Budapest. 1997. 1–301. o.
- Hajdu I.-né (szerk.): Borpiac. Mezőgazda Kiadó, Budapest, 2005. 1-208. o.
- Hajdu I.-né, Lakner Z.: Az élelmiszeripar gazdaságtana. Mezőgazdasági Szaktudás Kiadó, Budapest, 1999. 292–390. o.
- Herczeg B., Németh N.: A leghátrányosabb helyzetű kistérségek és a felsőoktatás együttműködési programja. *Falu város régió* (2–3) 2010. 58–61. o.
- Hoffmann M., Kozák Á., Veres Z.: *Piackutatás*. Műszaki Könyvkiadó, Budapest. 2001
- <http://www.tamasiportal.hu/index.php?mid=12> (letöltés ideje: 2012. április 15.)
- http://www.tolnamegye.hu/terfej/TMTRF_09_6.1_20110520.pdf (letöltés ideje: 2012. április 15.)
- http://www.nfu.hu/kiteljesedo_fejlesztési_programok_a_leghatranynosabb_helyzetu_ki_stersegekben_hir (letöltés ideje: 2012. április 23.)
- Jobber, D. (1998): Európai marketing. Műszaki Könyvkiadó, Budapest.
- Kóródi M., Dudás P.: A gazdaság és a turizmus kapcsolata a rurális kistérségekben. *Területi statisztika*. 45 (5) 2005. 462–476. o.
- Kovács K.: A leghátrányosabb helyzetű térségek, települések helyzete és fejlesztési lehetőségei. *A falu* 22 (2) 2007. 67–79. o.
- Kullmann Á.: A leghátrányosabb helyzetű kistérségek programjainak dilemmái. *Falu város régió*. (3) 2008. 69–73. o.
- Malhotra, N. K.: *Marketingkutató*. KJK-KERSZÖV Jogi és Üzleti Kiadó Kft., Budapest. 2002. 1–800. o.
- Nemes H.: A CSR tevékenységek közösségekre gyakorolt hatása a Tamási kistérségben. TDK dolgozat, Kaposvári Egyetem, Pedagógiai Kar, Kaposvár, 2012
- Nemzeti Fejlesztési Ügynökség, LHH programiroda: Módszertani útmutató a 33 leghátrányosabb helyzetű kistérség projekt-csomagjának összeállításához, 2008. szeptember 5. <http://www.nfu.hu> (letöltés ideje: 2011. október 22.)

- Tóth F.- Sáreczné H. A.: Tolna megye komplex fejlesztési programjának felülvizsgálata 2009-2011. (2003. évi felülvizsgálat aktualizálása). Tolna megyei Vállalkozásfejlesztési Alapítvány. 2011.
- Tóth F., Sáreczné Huth A.: Tamási kistérség. In: Tolna megye komplex fejlesztési programjának felülvizsgálata 2009-2011. (2003. évi felülvizsgálat aktualizálása). Tolna megyei Vállalkozásfejlesztési Alapítvány. 136–147. o.
- Varga Zs.: A Tamási kistérség. *Falu város régió* (7) 2001. 47–50. o.